

Zmiany struktury demograficznej w postsocjalistycznych osiedlach mieszkaniowych. Konsekwencje i wyzwania w perspektywie starzenia się społeczeństwa i depopulacji. Część I

Changes in the demographic structure in the post-socialist housing estates. Consequences and challenges in the perspective of an aging population and depopulation. Part I

Elżbieta Niezabitowska

Politechnika Śląska, Wydział Architektury, Gliwice

Adam Bartoszek

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk Społecznych, Katowice

Beata Komar, Beata Kucharczyk-Brus

Politechnika Śląska, Wydział Architektury, Gliwice

Marek Niezabitowski

Politechnika Śląska, Wydział Organizacji i Zarządzania, Zabrze

Streszczenie

Wstęp. Obecnie ważnymi społecznie problemami są depopulacja i wzrost odsetka populacji ludzi w wieku 55+. Osiedla post PRL-owskie jakkolwiek w świetle badań eksperckich i partycypacyjnych oferują stosunkowo wysoką jakość warunków zamieszkiwania, to jednakże nie są i nie były przygotowane do obsługi ludzi starszych w zakresie usług infrastrukturalnych, a struktura budynków mieszkalnych i samych mieszkań nie zawsze jest przyjazna dla ludzi starszych z określonymi ograniczeniami sprawności fizycznej. Część I-sza artykułu analizuje wymagania teorii architektury oraz psychologii i socjologii środowiskowej stawiane osiedlom mieszkaniowym. Sposób przeprowadzenia oceny dostosowania infrastruktury osiedlowej z okresu PRL w kontekście tych wymagań oraz zaistniałych zmian demograficznych zostanie przedstawiony w II-giej części artykułu, która ukaze się w 2014 r. **Materiał i metody.** Artykuł analizuje wymagania stawiane przez psychologię środowiskową i teorie architektoniczne w stosunku do infrastruktury osiedli mieszkaniowych. **Wyniki i wnioski.** Artykuł ukazał metodologię badań przyjętych przez zespół badawczy w realizacji projektu Polsenior oraz projektu polsko-niemieckiego LHE. (Gerontol Pol 2013, 4, 154-160)

Słowa kluczowe: depopulacja, osiedla postsocjalistyczne, potrzeby mieszkaniowe seniorów, dopasowanie środowiska zamieszkania, metody badawcze w architekturze

Abstract

Introduction. Currently important social issues are the depopulation and the height of the percentage of the population of people in the age 55+. Settlements from that time although in the light of expert and participatory research offer the relatively high grade of quality of the habitation, then however they are not and were not prepared for older people within the range of infrastructure services, and the structure of residential buildings and flats themselves and they are not always friendly for older people with determined limitation of the physical fitness. The first part of the paper analyzes requirements of the architecture theory and the environmental psychology and sociology applied to housing estates. The way of evaluation of housing settlement infrastructure (from the socialism period in Poland) in the context of the above mentioned requirements and demographic changes arisen will be presented in the second part of the paper which will appear in 2014. **Methods.** The article analyzes requirements raised by environmental psychology and architectural theories against to the housing settlement infrastructure. **Results.** The article shows the methodology of research used by the research team during the conduction of the 'Polsenior' and Polish-German 'Large Housing Estates' projects. (Gerontol Pol 2013, 4, 154-160)

Key words: depopulation, post-socialist estates, housing needs of seniors, housing environment fit, research methodology in architecture

Adres do korespondencji: Elżbieta Niezabitowska; Politechnika Śląska, Wydział Architektury, ul. Akademicka 7, p. 311, 44-100 Gliwice; tel./fax.: 32-237-24-18; e-mail: elzbieta.niezabitowska@polsl.pl

Wstęp

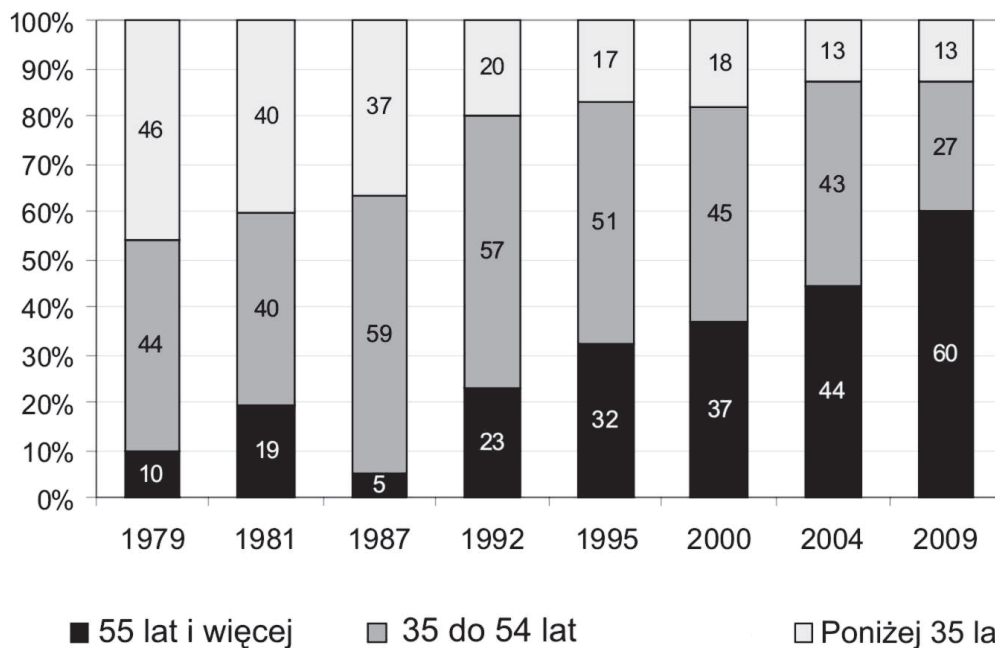
Depopulacja osiedli mieszkaniowych post PRL-owskich w Polsce

Według danych Ministerstwa Budownictwa 12 mln ludzi w Polsce mieszka w wielkich osiedlach z okresu PRL, które były budowane z myślą o rodzinach z małymi dziećmi. Dzisiaj postępujące procesy demograficzne (depopulacja i starzenie się) wymagają ponownego spojrzenia na koncepcje programowe i przystosowanie zarówno infrastruktury społecznej jak i całego środowiska zbudowanego z elementami mieszkań włącznie do nowych potrzeb i wyzwań związanych ze starzeniem się społeczeństwa.

Prognozy demograficzne ONZ dla Polski na lata 2000-2050 oraz prognoza GUS z lat 2003-2030 wskazują wyraźnie – a rzeczywistość potwierdza przewidywania – na postępującą depopulację Polski i zmniejszanie do 2050 r. populacji z około 40 mln w 2000 r.

do 32 mln w roku 2050 [1]. Badania grupy architektów i socjologów zarówno w projekcie Polsenior¹, jak i polsko-niemieckim LHE², a także wyniki europejskiego projektu Shrink Smart³ potwierdziły wyraźne tendencje depopulacyjne w badanych osiedlach Śląska [3, 4]. W badanych osiedlach Katowic mieszkania początkowo zasiedlane przez cztero- i więcej osobowe rodziny obecnie zamieszkiwane są w około 70% przez singli lub co najwyżej dwie osoby. Wyraźnie zwiększa się także grupa mieszkańców w wieku senioralnym 55+. Badania na osiedlu Grünau w Lipsku potwierdzają, że grupa ta przekracza już 50% populacji, a na osiedlach polskich również zanotowano wzrost liczebności mieszkańców w tej grupie wiekowej.

Pojawia się pytanie, na ile struktura architektoniczna i urbanistyczna istniejących wielkich osiedli mieszkaniowych odpowiada potrzebom seniorów. Zarówno w projekcie Polsenior, jak i projekcie polsko-niemieckim brano pod uwagę ten ważny aspekt jakości życia. Poniż-

Rycina 1. Wzrost udziału procentowego mieszkańców w wieku 55+ na osiedlu Grünau w Lipsku na przestrzeni lat 1979-2009 (podano za A. Hasse, S. Kabisch, K. Grossman [5])

Figure 1. The percentage increase of proportion of inhabitants aged 55+ in Leipzig-Grünau settlement for the years 1979 to 2009 (reported by A. Hasse, S. Kabisch, K. Grossman [5])

¹ W projekcie Polsenior (2007-2011) PBZ-MEiN-9/2/2006, w ramach podtematu pt. „Kapitał społeczny seniorów w warunkach różnych środowisk urbanistycznych a wymogi ich dostosowania do aktywizacji życiowej i jakościowego zabezpieczenia potrzeb ludzi starych” przebadano osiedle Tysiąclecie w Katowicach, osiedle wiejskie w Poniszowicach oraz zabytkowe osiedle patronalne z początku XX w. w Gliwicach na Zatorzu. Szerzej na temat projektu w [2].

² Projekt badawczy interdyscyplinarny, nr 2010-21, realizowany w latach 2011-2012 na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej, pt.: *Wczoraj, dziś i jutro polskich i niemieckich wielkich osiedli mieszkaniowych. Studium porównawcze modeli rozwoju urbanistycznego i ich akceptacji na przykładzie Katowic i Lipska*, współfinansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki z siedzibą we Frankfurcie. Realizatorami projektu byli pracownicy Politechniki Śląskiej z Wydziału Architektury w Gliwicach, Wydziału Organizacji i Zarządzania w Zabrze i Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach oraz Wydziału Urbanistyki i Socjologii Środowiskowej z Instytutu Helmholtza w Lipsku. Kierownikiem projektu była Elżbieta Niezabitowska współautorka niniejszego tekstu. W ramach projektu przebadano osiedle Grünau w Lipsku, oraz osiedla Tysiąclecia, Paderewskiego i Zgrzebnioka w Katowicach.

³ Projekt międzynarodowy *Shrink Smart – Governance of Shrinkage within an European Context* koordynowany przez Umweltforschung Zentrum w Lipsku. W projekcie uczestniczyło siedem zespołów badawczych, reprezentujących: Uniwersytet w Liverpoolu, Uniwersytet La Sapienza w Rzymie, Ukraińską Akademię Nauk, Uniwersytet w Ostrawie, Uniwersytet w Nottingham, Uniwersytet w Timisoarze oraz Uniwersytet Śląski – zespół pracowników naukowych Katedry Geografii Ekonomicznej.

szy tekst ma za zadanie przybliżyć zagadnienie dostosowania osiedli dla potrzeb osób starych w kontekście badań przeprowadzonych w obu wyżej wspomnianych badaniach, a także ukazać pola dalszych badań w tym zakresie. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie głównych problemów związanych z tą problematyką a dotyczących zagadnień związanych z wypracowanymi w XX wieku zasadami kształtowania wielkich osiedli mieszkaniowych oraz wymaganiami stawianymi środowisku zbudowanemu przez potrzeby ludzkie odkryte przez rozwijające się psychologię i socjologię środowiskową.

Krótką historią powstania koncepcji wielkich osiedli mieszkaniowych

Z analizy historii powstania koncepcji wielkich osiedli mieszkaniowych wynika, że powstała ona w latach 30. XX wieku jako sprzeciw przeciwko warunkom zamieszkiwania w osiedlach patronackich zlokalizowanych w bezpośrednim szkodliwym oddziaływaniu przemysłu. Pod koniec XIX wieku powstaje więc koncepcja miasta przemysłowego Tony Garniera, oraz koncepcja satelitarnego Miasta Ogrodu Ebeneзера Howarda. Kolejne koncepcje powstały pod wpływem Le Corbusiera głoszącego konieczność stworzenia zdrowych warunków zamieszkiwania poprzez planowe wprowadzenia światła i powietrza do środowisk mieszkaniowych. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w ustaleniach kongresu CIAM⁴ w 1933 r. w Atenach i zebranych w tzw. Karcie Ateńskiej⁵ służącej jako przewodnik do projektowania osiedli mieszkaniowych zgodnie z podstawowymi potrzebami człowieka.

Równolegle w latach 30. XX wieku w Stanach Zjednoczonych powstaje koncepcja jednostki osiedleńczej przygotowana przez Clarence Perry'ego [6], nastawiona na stworzenie dobrych warunków życia dla uboższej części społeczeństwa, a przede wszystkim dla rodzin z małymi dziećmi. Koncepcja Perry'ego zakładała wielkość osiedla na 3-4 tys. mieszkańców i dla takiej liczby mieszkańców planowano jedną szkołę oraz usługi podstawowe. Ważny wkład w tworzenie podstaw programowych mieszkalnictwa wniosła także Szkoła Frankfurcka (Instytut Badań Społecznych) powstała w 1923 r. we Frankfurcie oraz holenderski SAR (Fundacja Badań Architektonicznych powstała w 1964). Idea jednostki sąsiedzkiej stała się nośna w okresie po II wojnie światowej i w sytuacji powojennego braku mieszkań w Europie i Stanach wybudowano wiele takich osiedli.

W czasach socrealizmu w Polsce na bazie koncepcji Perry'ego oraz doświadczeń budownictwa mieszkaniowego z okresu międzywojennego powstała koncepcja jednostki strukturalnej opracowana dla 5000 mieszkańców zawierającej strukturę wielorodzinną, szkołę podstawową i ośrodek usługowy dostępny w odległości 500 m od najdalej usytuowanego mieszkania. W tym czasie powstawały duże osiedla stanowiące powtórzenie tej jednostki strukturalnej z tym, że realizowano większe centrum usługowe wyższego rzędu dla całego zespołu mieszkaniowego. Podobne koncepcje stosowano w całym bloku wschodnim i z reguły realizowano takie osiedla poza miastem, z dogodną komunikacją z centrum. Znaczącym założeniem tych idei było wówczas stworzenie dobrych warunków życia dla rodziny z małymi dziećmi. Ze względu na stosunkowo niską liczbę osób zaawansowanych wiekowo oraz przeciętną średnią długości życia nikt nie myślał w tym czasie o potrzebach ludzi starych. Nieliczne domy dla seniorów lokalizowano z dala od skupisk miejskich, na terenach rekreacyjnych.

Nowa Karta Ateńska

W drugiej połowie XX wieku następuje gwałtowny rozwój miast, powstają metropolie, pojawia się zjawisko niekontrolowanego rozrastania się tkanki mieszkaniowej na zewnątrz miast (tzw. *urban sprawl*) powodując poważne utrudnienia komunikacyjne i niepotrzebne straty energii generowane zarówno poprzez nieenergooszczędne budynki jak i nadmiernie rozbudowaną komunikację samochodową indywidualną. Próby wprowadzenia zmian w tym zakresie i realizacji koncepcji *compact city* w planowaniu przestrzennym zostały opracowane na kolejnych spotkaniach Rady Europejskich Miast. W 1998 roku opracowano Kartę Miast Europejskich zwaną Nową Kartą Ateńską, która została dopracowana w 2003 r. jako Wizja Miast Europejskich XXI wieku [7]. Wizja ta zakłada spójność miasta w kategoriach społecznych, ekonomicznych i środowiskowych, a także historycznych oraz ładu przestrzennego. Z punktu widzenia spójności społecznej istotnym postulatem jest dostosowanie miast, w tym osiedli istniejących, dla wszystkich mieszkańców, także mieszkańców w wieku senioralnym i stworzenie środowiska społecznego, w którym wszyscy czują się dobrze. Powstaje pytanie, co to znaczy z punktu widzenia projektowania i programowania funk-

⁴ CIAM – Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej.

⁵ Karta Ateńska stanowiła zbiór postulatów odnoszących się do urbanistyki i architektury mieszkaniowej.

cyjonalno-przestrzennego obszarów urbanistycznych oraz obiektów architektonicznych?

Z punktu widzenia psychologii i socjologii środowiskowej oznacza to, że środowisko osiedlowe jest dostępne i dostosowane do możliwości zarówno fizycznych jak i psychicznych ludzi starych, a przede wszystkim bezpieczne. Problematyka dostosowania środowiska zbudowanego do zróżnicowanych potrzeb różnych użytkowników rozwija się bardzo intensywnie przez ostatnią połowę XX w. i początek wieku XXI, uzyskując silne wsparcie ze strony badań psychologii i socjologii środowiskowej.

Material i dowody. Stan badań w zakresie tworzenia środowiska zbudowanego odpowiadającego ludzkim potrzebom

W kształtowaniu wiedzy o potrzebach ludzi w środowisku zbudowanym szczególnie istotne okazały się następujące teorie psychologii i socjologii środowiskowej:

- określające potrzeby ludzi w środowisku zbudowanym: piramida potrzeb wg Abrahama Maslowa [8], sześć kategorii doświadczania środowiska wg F. Steele [9] oraz taksonomia ludzkich potrzeb wg M. Max-Neffa, A. Elizade i M. Hopenhayna [10],
- układ zachowań (*behavioral settings*) R. Barkera, który zauważył i udowodnił, że ukształtowanie przestrzeni wpływa i determinuje nasze zachowania [11],
- teoria stresu środowiskowego Hansa Seyle [12] i wprowadzenie pojęcia stresorów środowiskowych, jak nieprawidłowe oświetlenie, drgania, wibracje, warunki klimatyczne, ciepło, substancje chemiczne, promieniowanie i pole magnetyczne,
- PE-fit (*Person-Environment fit*) – dopasowanie człowiek-środowisko wprowadza pojęcie kompetencji środowiskowych,
- model presji środowiskowej M. P. Lawtona i L. Nahemowej [13] ukazujący konsekwencje nieradzenia sobie w środowisku wraz z utratą sił fizycznych,
- teoria Kurta Levina potrzeby posiadania własnej przestrzeni życia,
- wprowadzenie pojęcia prywatności i terytorialności [14],
- wprowadzenie pojęcia stłoczenia i przestrzeni ucieczkowej [15, 16],
- przywiązanie do miejsca (*place attachment*) [17, 18],
- wartości kulturowe przestrzeni [19],

- proksemika, dystanse przestrzenne silnie związane z pojęciem terytorialności, prywatności i potrzeby posiadania własnej przestrzeni [20].

Wyżej wymienione teorie wpłynęły znacząco na powstanie kilku ważnych koncepcji odnoszących się do projektowania przestrzeni urbanistycznej i architektonicznej. Są to:

1. teoria struktury przestrzeni urbanistycznej Kevina Lyncha określająca zasady budowania czytelnej przestrzeni urbanistycznej łatwej w orientacji i bezpiecznej [21],
2. *wayfinding* – odnajdywanie drogi [22] jako kontynuacja teorii Lyncha – uzupełnienie informacji o przestrzeni informacją wizualną, co jest szczególnie istotne w wielofunkcyjnych obiektach jak np. dworce, centra handlowe itp.,
3. teoria znaku R. Venturiego [23] – budynek jako udekorowana „buda”, architektura jako przekaz informacji – obiekt informuje o pozycji społecznej, finansowej i kulturowej właściciela / użytkownika – kontynuacja problematyki w semiotyce,
4. gradient prywatności i teoria przestrzeni bronionej (*defensible space*) Oscara Newmana [24, 25] obejmująca ideę społecznej kontroli, zapobiegania przestępczości i zdrowia publicznego, której kontynuację podjęli badacze anglosascy [26, 27, 28] i polscy [29, 30]; efektem tej teorii jest powstanie koncepcji projektowych *Design out Crime*, *Design for Safe*, *CPTED* (*Crime Prevention through Environmental Design*),
5. język wzorców, teoria syntezy formy – Christopher Alexander i inni [31] – cykl życiowy i jego odzwierciedlenie w przestrzeni domu, dopasowanie formy, idea spójności całościowości i porządku,
6. podejście fenomenologiczne Christiana Norberg-Schulza [32], zerwanie z modernistyczną zasadą, że wszyscy mamy takie same potrzeby i przyjęcie podejścia indywidualistycznego, nastawienie myślenia na indywidualne potrzeby użytkownika, ugotowanie drogi do partycypacji społecznej w procesach projektowania,
7. teoria przemian i warstwowej budowy obiektu architektonicznego Stewarta Branda [33], nastawienie procesu projektowania obiektów architektonicznych na adaptowalność i przystosowanie do przyszłych, nieznanych jeszcze potrzeb.
8. teoria projektowania środowiskowego Jona Langga [34] – pojęcie teorii pozytywnej i normatywnej w projektowaniu architektonicznym.

Wszystkie wymienione powyżej teorie architektoniczne biorą pod uwagę znaczący wpływ ukształtowania prze-

strzeni na jakość życia użytkowników ją ludzi w każdym typie środowiska zbudowanego. Do najbardziej nośnych i istotnych z punktu widzenia ludzi starych idei stosowanych w projektowaniu architektonicznym należą:

1. Universal Design i Built for All jako efekt zaakceptowania zindywidualizowanych potrzeb ludzkich w środowisku zbudowanym związanych z wiekiem, stanem zdrowia i kręgiem kulturowym – zasady te obejmują zagadnienia objęte większością ww. teorii psychologii i socjologii środowiskowej, a także wymagania ergonomii.
2. Design out Crime, Design for Safe, mające na celu projektowanie środowiska bezpiecznego i dającego poczucie bezpieczeństwa osobom w nim przebywającym, a w szczególności jednostkom słabszym i bardziej narażonym na niebezpieczeństwo (dzieci, kobiety i starcy).
3. Partycypacja użytkowników w procesach projektowania mająca na celu dostosowywanie przestrzeni do indywidualnych potrzeb jednostek lub grup społecznych.
4. Evidence Based Design [35] – oparcie wiedzy o potrzebach ludzi w środowisku zbudowanym na badaniach naukowych.

Wyżej wymienione zasady stosowane w projektowaniu architektonicznym odnoszą się do tworzenia środowiska zbudowanego odpowiadającego złożonym i różnicowanym potrzebom ludzkim. Postmodernistyczne podejście w drugiej połowie XX w. zrywające z podejściem, że wszyscy mają te same potrzeby uświadomiło projektantom i naukowcom potrzebę opracowania szczegółowych wytycznych odnoszących się do specyficznych potrzeb grup słabszych, w tym ludzi starych. Problematyka ludzi starych a przede wszystkim niepełnosprawnych pojawiała się w architekturze wraz z rozwojem ergonomii i zauważeniem problemów ludzi niepełnosprawnych w środowisku zbudowanym (obszary urbanistyczne i budynki) zwłaszcza poruszających się na wózku. Aspekt dostępności środowiska zbudowanego dla wszystkich został rozwinięty w latach 70-tych ubiegłego wieku, szczególnie w North Carolina University (Center for Universal Design), gdzie prof. architektury Ronald Mace (jako osoba po chorobie Heine’go-Medina, poruszający się na wózku) rozwinął koncepcję Universal Design [36], która dzisiaj dotyczy nie tylko osób niepełnosprawnych ruchowo i związanych z tym problemem zagadnień przestrzennych, ale szerokiego dostosowania środowiska życia ludzi dla wszystkich, czyli wszelkich produktów z jakimi człowiek obcuje na co dzień w domu i poza nim. Zasady jakim powinny odpowiadać produkty to: identyczne zastosowanie,

elastyczność użycia, prosta i intuicyjna obsługa, zauważalna informacja, tolerancja dla błędów w zachowaniu użytkownika, niski poziom wysiłku fizycznego, wymiary i przestrzeń dla swobodnego podejścia i użycia.

W Europie idea ta ograniczona została do zagadnień ściśle związanych ze środowiskiem zbudowanym i nosi nazwę Built for All.

Konieczność wprowadzenia wyżej omówionych zasad do projektowania środowiska zbudowanego wymaga silnego wsparcia naukowego i oparcia warsztatu projektowego na zasadach Evidence Based Design czyli konieczności wsparcia podejmowania ważnych środowiskowo decyzji projektowych na badaniach zarówno podstawowych jak i okołoprojektowych.

Badania naukowe w architekturze mają więc charakter badań podstawowych *ex post*, czyli wykonywanych na istniejącym środowisku zbudowanym, lub mogą to być badania stosowane *ex ante* wykonywane w trakcie projektowania w celu doskonalenia procesu projektowego i dostosowywania projektowanego środowiska do potrzeb określonych użytkowników.

W badaniach *ex post* zwykle stosuje się analizy typu studia przypadków przy użyciu technik jakościowych w tym metody POE (Post-Occupancy Evaluation [37] – ocena jakości po okresie użytkowania). Umożliwiają one eliminację rozwiązań nieprawidłowych w przyszłych projektach, a także pozwalają na budowę narzędzi sprawdzania jakości w istniejących obiektach lub w projektach (tzw. checklistsy i diagramy powiązań funkcjonalnych). Takie listy ułatwiają całościowe rozważenie problemów związanych z modernizacją i dostosowaniem istniejących obiektów do potrzeb użytkowników. Do ważniejszych tego typu checklists odnoszących się do środowiska zamieszkania ludzi starych należą: Housing Enabler opracowany przez Susane Iwarsson [38] dla mieszkalnictwa oraz lista sprawdzająca Marii Bielak [39] przygotowana do sprawdzania jakości domów pobytu stałego dla ludzi starszych.

Natomiast w badaniach *ex ante* coraz częściej stosuje się badania typu *action research* czyli badania w toku, w których dochodzi do uzgodnienia rozwiązań preferowanych przez przyszłych użytkowników oraz akceptowanych przez zarządcę i inwestora.

W projekcie Polsenior i polsko-niemieckim zainteresowania badawcze koncentrowały się na sprawdzeniu poziomu jakości środowiska zamieszkania wybranych osiedli polskich i osiedla Grünau w Lipsku. Zostały one przeprowadzone przy pomocy wyżej omówionych metod badawczych i w oparciu o wymagania stawiane przez obecny stan wiedzy na temat potrzeb ludzi starych w środowisku zbudowanym.

Szerzej o wynikach badań w drugiej części artykułu, **Konflikt interesów**
która ukaże się w jednym z numerów w 2014 r.

Brak.

Piśmiennictwo

1. Ptak-Chmielewska A., Stan struktura i dynamika ludności polski według prognozy GUS za lata 2003-2030 oraz prognozy ONZ za lata 2000-2050, Komitet Nauk Demograficznych PAN, Sekcji Analiz Demograficznych, 2004; 9: 7-31.
2. Niezabitowska E., Bartoszek A., Kucharczyk-Brus B., Niezabitowski M., Środowisko zamieszkania polskich seniorów – rozpoznanie problematyki w badaniach interdyscyplinarnych. Studia przypadków na wybranych przykładach. Śląsk, Katowice, 2013.
3. Krzysztofik R., Runge J., Kantor-Pietraga I., Path of Shrinkage in the Katowice Conurbation. Case Studies of Bytom and Sosnowiec Cities, Wydział Nauk o Ziemi UŚ., Sosnowiec, 2011: 7-15, 33-35.
4. Szczyt M., Kowalska M., Stan, struktura i dynamika ludności w Europie według prognozy ONZ za lata 2000-2050, Komitet Nauk Demograficznych PAN, Sekcji Analiz Demograficznych, 2004; 9: 33-81.
5. Haase A., Kabisch S., Großmann K., Wschodniemieckie wielkie osiedla mieszkaniowe – terażniejszość i przyszłość. Przykład Leipzig-Grünau. Helmholtz Centrum Badań Środowiska – UFZ Leipzig (Niemcy) – referat na międzynarodowym seminarium pt. Wczoraj, dziś i jutro wielkich osiedli mieszkaniowych, Gliwice, 13.11.2012.
6. Perry C., Housing for the Mechanic Age, Russell Sage Foundation, New York, 1939.
7. Nowa Karta Ateńska 2003. Wizja miast XXI wieku – La Nouvelle Charte d'Athènes 2003, The New Charter of Athens, Alinea, Firenze 2003, ISBN 88-8125-782, Redakcja polska: Towarzystwo Urbanistów Polskich.
8. Maslow A., Motywacja i osobowość, PWN, 2013.
9. Steele F., Physical Setting and Organizational Development, Addison-Wesley, London, 1973.
10. Max-Neef M., Elizade A., Hopenhazn M., Human Scale Development. Conception, Application and Further Reflections. The Apex Press, London, New York, 1991: 32-33.
11. Barker R.G., Ecological Psychology: Concepts and Methods for Studying the Environment of Human Behavior, Stanford University Press, Palo Alto, CA., 1968.
12. Selye H. Stres okiełznany (Stress without Distress), PIW, Warszawa, 1977.
13. Lawton, M. P., Nahemow L., Ecology and the aging process. W: Eisdorfer C. & Lawton M.P. (red.), Psychology of adult development and aging. Washington, DC: American Psychological Association, 1973: 657-668.
14. Sommer R., Personal Space. The Behavioral Basis of Design, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1969.
15. Altman I., The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territoriality and Crowding, CA: Brooks/Cole, Monterey, 1975.
16. Stokols D., Strategies of Environmental Simulation. Theoretical, Methodological and Policy Issues. W: Marans R., Stokols D. (red.) Environmental Simulation Plenum Press, New York, London, 1993: 3-21.
17. Werner C.M., Altman I., Oxley D., Temporal aspects of homes: A transactional perspective. W: Altman I. & Werner C. M. (Eds.), Home environments: Human behavior and the environment. New York: Plenum, 1985; 8: 1-32.
18. Lewicka M., Psychologia miejsca, Scholar, Warszawa, 2012.
19. Wallis A., Socjologia przestrzeni, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa, 1990.
20. Hall T., Ukryty wymiar, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1976.
21. Lynch K., The image of the city, MIT Press, Cambridge, 1960. Wydanie polskie: Obraz miasta, Wydawnictwo Archiwolta, Kraków, 2001.
22. Passini R., Wayfinding in Architecture, Van Nostrand Reinhold, New York, 1984.
23. Venturi R., Complexity and Contradiction in Architecture, MoMA, NY., 1966.
24. Newman O., Defensible Space – Crime Prevention through Urban Design, Macmillan, New York, 1972.

25. Newman O., *Creating Defensible Space*. Institute for Community Design Analysis, 1996, <http://www.huduser.org/publications/pdf/def.pdf> (14.01.2012).
26. Coleman A., *Utopia on Trial: Visio and Reality in Planned Housing* Hilary Shipman, London, 1985.
27. Colquhoun J., *Design out crime. Creating safe and sustainable communities*, Elsevier, Architectural Press, Oxford, 2004.
28. Jacobson J. , *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House, 1961.
29. Czyński M., *Architektura w przestrzeni ludzkich zachowań. Wybrane zagadnienia bezpieczeństwa w środowisku zbudowanym*. Wydawnictwo Politechniki Szczecińskiej, Szczecin, 2006.
30. Czarnecki B., *Przestrzenne aspekty przestępczości. Metod identyfikacji czynników zagrożeń w przestrzeni miejskiej*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok, 2011.
31. Alexander Chr., Ishikawa S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Angel S. *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcje*, GWP Gdańsk, 2008: 146-148.
32. Norberg-Schulz Chr., *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, Rizzoli, 1979.
33. Brand S., *How Buildings Learn. What Happens after They're Built*, Penguin Books, NY, London, 1995.
34. Lang J., *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*. Van Nostrand Reinhold, N.Y., 1987.
35. Hamilton D.F., Watkins D.H., *Evidence –Based Design for Multiple Building Types*. John Wiley & Sons Inc., Hoboken, New Jersey, 2009.
36. Preiser W., Smith K. (eds.), *Universal Design Handbook*. Second edition, McGraw-Hill, 2001.
37. Preiser W. I wsp. *Post-Occupancy Evaluation*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1988.
38. Iwarsson S., Slaug B. *The Housing Enabler: An instrument for Assessing and Analysing Accessibility Problems in Housing*, Studentlitteratur, Lund, 2001: 65-88.
39. Bielak M., *Optymalne środowisko życia i zamieszkania w ośrodkach pobytu stałego dla osób starszych*. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice, 2011: 227-237.